

Jolien Gijbels

Beleven en herinneren op het slagveld van Waterloo

Een adellijk perspectief (1815-1870)*

125

De Britse schrijfster Frances Burney, beter bekend als madame d'Arblay, verbleef ten tijde van de Slag bij Waterloo in Brussel. In haar dagboek schetste de voormalige hofdame van de Britse koningin Charlotte een gedetailleerd beeld van de heersende onrust in de stad. Uit bezorgdheid over de uitkomst van de strijd volgden zij en haar adellijke kennissen, onder wie de gravin van Maurville, hertogin van Beaufort en markiezin de la Tour du Pin, de militaire ontwikkelingen op de voet. Eens de slag gestreden op 18 juni 1815 nabij het dorp Waterloo, werd Brussel overspoeld door gewonde militairen. In huizen, kerken en hospitalen kregen zij onderdak en verzorging. Pas in juli maakte de chaos volgens Burney plaats voor feestvreugde. Brussel veranderde in een uitvalsbasis voor toeristen uit verschillende landen die popelden om het slagveld te bezichtigen.¹

Het Waterlootoerisme, zo blijkt uit Burneys getuigenis, kent een geschiedenis die

* Dit artikel is gebaseerd op de onderzoeksresultaten van mijn masterscriptie: J. Gijbels, *Oog in oog met het slagveld van Waterloo. Het herinneringslandschap in de beleving van Britse, Franse, Pruisische en Nederlandse reizigers (1815-1870)* (ongepubliceerde masterscriptie Universiteit van Amsterdam, 2015). Mijn dank gaat uit naar Jeroen van Zanten en Hanneke Ronnes voor hun aanmoediging en nauwgezette scriptiebegeleiding. Over de ervaringen van Britse, Pruisische, Franse en Nederlandse reizigers in Waterloo is recent ook aandacht besteed in: B. Schoenmaker, J. van Zanten en J. de Jong, *Waterloo. 200 jaar strijd* (Amsterdam, 2015) 137-186.

1 F. Burney, *The diary and letters of Madame D'Arblay* (Londen, 1892) 364: 'Brussels now became an assemblage of all nations, from the rapturous enthusiasm that pervaded all to view the field of battle, the famous Waterloo, and gather upon the spot details of the immortal victory of Wellington.' Zie ook: P. O'Keefe, *Waterloo. The aftermath* (Londen, 2015) 5-31.

Uitzicht over het slagveld van Waterloo, 2014 (foto auteur)

teruggaat tot de onmiddellijke nasleep van de slag. De allereerste groep bezoekers bestond vooral uit personen die in de buurt van Brussel verbleven. Onder hen bevonden zich, behalve naburige bewoners, ook journalisten, diplomaten en familieleden van militairen die naar Brussel kwamen om hun geliefden op te sporen.² Het was echter slechts een kwestie van maanden totdat reizigers van verder weg kwamen om het slagveld te bezichtigen waarover ze zoveel hadden gelezen en gehoord. Waterloo groeide al snel uit tot een vaste reisbestemming op het continent. Blijkens de vroege opname van het slagveld in reisgidsen maakte Waterloo al enkele jaren na de slag deel uit van het gebruikelijke reispatroon bij een bezoek aan Brussel.³

Uit overgeleverde geschriften blijkt dat de Britse edelen goed waren vertegenwoordigd bij de eerste groep van bezoekers. In de eerste dagen, weken en maanden na de strijd trokken zij vanuit Brussel naar het slagveld. Velen van hen woonden of

² A.V. Seaton, 'War and thanatourism. Waterloo 1815-1914', *Annals of tourism research*, XXVI (1999) 134.

³ M. Reichard, *Guide des voyageurs dans le Royaume des Pays-Bas* (Brussel, 1817) 59; E. Boyce, *The Belgian traveller or a complete guide through the United Netherlands* (Londen, 1819) 230.

verbleven in Brussel ten tijde van de veldslag. Sinds 1814, toen continentale reizen weer mogelijk werden na een lange periode van napoleontische oorlogen, kon de Britse aristocratie de traditie van de grand tour namelijk nieuw leven inblazen. Brussel groeide uit tot een favoriete reisbestemming. Een aantal edelen zoals de hertog van Richmond settelde zich zelfs tijdelijk in de stad. In het voorjaar van 1815, aan de vooravond van de Slag bij Waterloo, werd Brussel bovendien overspoeld door buitenlandse militairen, waaronder veel Britse adellijke officieren vergezeld van hun echtgenotes. In literatuur over de veldslag is er dan ook veel aandacht besteed aan het bloeiende sociale leven voorafgaand aan de strijd. Zo beschreven veel auteurs de uitgelaten sfeer op het bal dat de hertogin van Richmond op 15 juni 1815 had georganiseerd.⁴

In de literatuur over het Waterlootoerisme bestaat er evenwel weinig specifieke aandacht voor de adellijke interesse in het slagveld. Onderzoekers beperken hun analyse veelal tot de poëtische werken van befaamde Britse schrijvers als Walter Scott, Lord Byron en Robert Southey.⁵ Daarnaast zijn er enkele artikelen waarin de ervaringen van de Britse middenklasse zijn opgenomen.⁶ In vergelijking met deze goed gedocumenteerde reizen is het moeilijker om de adellijke bezoeken te reconstrueren. Hoewel veel Britse edelen hun bezoek op papier hebben vastgelegd, zijn de bewaarde dagboekfragmenten en brieven vrij beknopt. Toch zijn deze geschriften om twee redenen interessant. In eerste instantie wijzen de geschriften erop dat de Britse adel in de onmiddellijke nasleep van de strijd buitengewone belangstelling vertoonde in het slagveld. Daar staat tegenover dat de meeste Britse, Nederlandse, Franse en Pruisische auteurs reizen van latere datum beschreven. Daarnaast kenden de adellijke bezoekers een aantal van de Britse officieren persoonlijk, terwijl de meeste bewaarde reisverslagen geen blijk geven van relaties met Waterloostrijders.

De vraag rijst dan of adellijke bezoekers op een andere manier rekenschap gaven van het verleden dan niet-adellijke bezoekers. 'Adel' is natuurlijk een complex, en in zekere zin problematisch, concept. In de lange negentiende eeuw waren er niet alleen grote nationale verschillen wat betreft de context en rol van de adel, ook binnen de natiestaat was de adel allesbehalve een homogene groep van mensen met dezelfde status of macht. Wel zijn er bepaalde gedragspatronen, machtsstructuren en een set van gedeelde waarden die (Britse) edelen gemeenschappelijk hadden. Het handhaven van een exclusieve levensstijl en herinneringen aan een glorieus verleden maakten daar deel van uit.⁷ In dit onderzoek ligt het in de bedoeling om te onderzoeken of

4 Schoemaker, Van Zanten en De Jong, *Waterloo*, 81-82.

5 Zie onder meer: S. Semmel, 'Reading the tangible past. British tourism, collecting, and memory after Waterloo', *Representations*, LXIX (2000) 9-37; P. Shaw, *Waterloo and the romantic imagination* (Basingstoke, 2002).

6 Seaton, 'War and thanatourism', 130-158; P. François, "'The best way to see Waterloo is with your eyes shut". British "histourism", authenticity and commercialisation in the mid-nineteenth century', *Anthropological journal of European cultures*, XXII (2013) 26-41.

7 E.A. Wasson, *Aristocracy and the modern world* (New York, 2006); J. Leonhard en C. Wieland, ed., *What makes the nobility noble? Comparative perspectives from the sixteenth to the twentieth century* (Göttingen, 2011) 7-17, 338.

de Britse edelen blijk gaven van een adellijke ‘lezing’ of beleving van het slagveld. Onderscheidde zij zich van de modale bezoeker? Daarnaast gaat dit onderzoek na welke impact de Britse adel had op de ontwikkeling van het slagveld als *lieu de mémoire* en toeristische trekpleister. Welke monumenten bepaalden het ‘karakter’ van het negentiende-eeuwse herinneringslandschap en welke ontwikkelingen hadden een invloed op de toeristische beleving?

De focus ligt op de periode 1815-1870, omdat er binnen deze tijdsperiode belangrijke evoluties plaatsvonden met betrekking tot het herinneringslandschap en de toeristische beleving. Om beide vragen te beantwoorden worden de egodocumenten (dagboekfragmenten, brieven en reisverslagen) van een zestigtal Britse, Pruisische, Nederlandse en Franse toeristen, allen afkomstig uit landen die aan de slag hadden deelgenomen, op comparatieve wijze onderzocht. Op deze manier is het mogelijk om de adellijke beleving en de invloed van nationale identiteitsvorming op de reiservaringen in perspectief te plaatsen. Tijdens de analyse van het discours van de reizigers gaat er bijzondere aandacht uit naar de omgang met en interpretatie van het slagveld. Vooraleer de aandacht te richten op de adellijke reisbeleving, wordt de rol van de Slag bij Waterloo bij de nationale identiteitsvorming in de vier deelgenomen landen, Groot-Brittannië, Pruisen, Nederland en Frankrijk, onderzocht. Dit nationaal bewustzijn wordt geïllustreerd aan de hand van vorstelijke bezoeken aan het slagveld. Vervolgens richt de analyse zich op de rondgang van adellijke bezoekers op het slagveld. In welke plaatsen toonden zij interesse en hoe beleefden zij het herinneringslandschap? Ten slotte komt de ontwikkeling van Waterloo als *lieu de mémoire* en toeristische trekpleister aan de orde.

128

Nationale identiteitsvorming

De Slag bij Waterloo vormde het slotstuk van een reeks veldslagen tussen het napoleontische leger en wisselende geallieerde coalities. De andere strijdepisodes, waaronder de slag bij Leipzig, vallen echter in het niet bij de centrale plaats van Waterloo in de West-Europese herinneringscultuur. Dat heeft in eerste instantie te maken met het belang van de slag en de uitvoerige aandacht voor de veldslag in literatuur en iconografie. Nadat Britse militairen als William Siborne met hun publicaties de overwinning hadden geclaimd, brachten Pruisische en Nederlandse geschiedschrijvers verslagen van de slag op de markt waarin ze de prestaties van hun landgenoten verdedigden en ophemelden. Het startsein was gegeven voor een eindeloze competitie over wiens militaire verdiensten doorslaggevend waren geweest voor de ‘bevrijding van Europa van de napoleontische tirannie’.⁸ Daarnaast valt de bekendheid van Waterloo toe te schrijven aan de blijvende belangstelling voor de strijd in populaire media en kunsten. Volgens Heinzen is Waterloo verankerd in onze collectieve ver-

8 Zie hierover onder meer: C. von Clausewitz en P. Hofschröer, *On Wellington. A critique of Waterloo* (Norman, 2010).

beelding door de inbedding van de veldslag in de populaire cultuur. Talrijke publicaties, films en de alomtegenwoordigheid van Waterloo in het alledaagse leven, gaande van de naamgeving van plaatsen tot de tentoonstelling van ‘Waterloo-objecten’ in Europese musea, verhieven de strijd tot mythische dimensies. ‘Waterloo’ als denkbeeld kan bijgevolg moeiteloos symbool staan voor abstracte noties zoals de triomf van het nationalisme, de ondergang van tirannie, de val van grote mannen in de geschiedenis of het drama van de oorlog.⁹

Hoewel Waterloo in de verschillende landen die betrokken waren geweest bij de slag, een zekere rol vervulde ten aanzien van het nationale bewustzijn, verschilde de intensiteit van het herinneren naargelang de politieke situatie. In Groot-Brittannië en het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden droeg de herinnering aan de slag in grote mate bij aan nationale identiteitsvorming. De Britse staat stond in 1815 aan het begin van de uitbouw van een groot wereldrijk. De ambities van de grootmacht in wording weerspiegelden zich in de mythevorming rond Waterloo en het heldendom van prominente militairen zoals Wellington. Britse patriottische representaties eigenden zich de overwinning toe en destilleerden uit de militaire herinnering een notie van *Britishness*.¹⁰

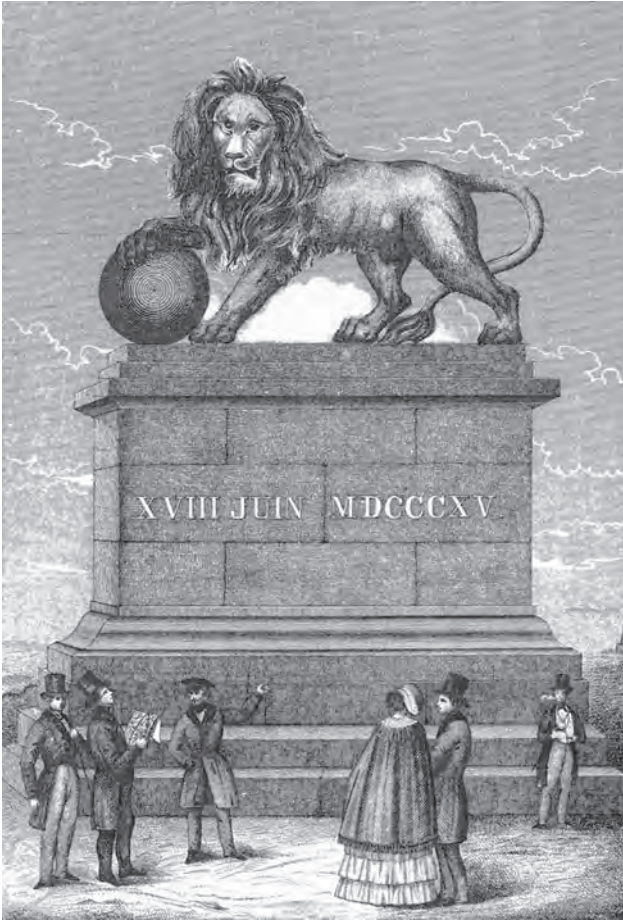
129

Aan Nederlandse zijde fungeerde de Slag bij Waterloo als stichtingsmythe van de kersverse staat. De Prins van Oranje, de latere vorst Willem II, had tijdens de strijd een schouderwonde opgelopen. Al snel kreeg hij de benaming ‘Held van Waterloo’ en werd zijn optreden te Waterloo herinnerd in tal van publicaties, prenten en schilderijen. Willem I beseftte maar al te goed de voordelen van de heldenstatus van zijn zoon: het prinselijke bloed had gevloeid op Nederlands grondgebied, waardoor de slag symbool kon staan voor de vereniging van de twee landsdelen. Verschillende overheidsinitiatieven, zoals het stimuleren van kunst- en dichtwerken over de slag, hielden deze herinnering levendig. Onder het bewind van Willem I werd 18 juni een nationale feestdag en de leeuwenheuvel, het meest prominente monument in Waterloo, kwam in 1826 tot stand op de plaats waar de kroonprins gewond was geraakt.¹¹ In de Duitse staten, waaronder Pruisen, ging in vergelijking met de andere overwinnende landen minder aandacht uit naar de slag. Dat had in eerste instantie te maken met de politieke verdeeldheid en sociale fragmentatie in het toenmalige koninkrijk Pruisen. Vlak na de slag bestonden daar tegenstrijdige interpretaties van de veldslag. Bovendien was er volgens Alan Forrest nog geen sprake van een sterk Duits nationalisme ten tijde van de napoleontische oorlogen. Militairen vochten voor verschillende Duitse staten, zoals Hannover en Saksen, en de intensiteit van het herinneren verschilde in

9 J. Heinzen, ‘A negotiated truce. The Battle of Waterloo in European memory since the Second World War’, *History & memory*, XXVI (2014) 40; Seaton, ‘War and Thanatourism’, 140-150.

10 J. Black, *The Battle of Waterloo. A new history* (Londen, 2010) 181-187. Zie ook: O’Keeffe, *Waterloo*.

11 M. Lok, ‘De cultuur van het vergeten onder Willem I’, in: R. Vosters en J. Weijermans, ed., *Taal, cultuurbeleid en natievorming onder Willem I* (Brussel, 2011) 63; J. van Zanten, *Koning Willem II. 1792-1849* (Amsterdam, 2013) 233-35; J. Leerssen, ‘“Retro-fitting the past”. Literary historicism between the golden spurs and Waterloo’, in: H. Dunthorne en M. Wintle, ed., *The historical imagination in nineteenth-century Britain and the Low Countries* (Leiden, 2013) 117-118.

De Leeuw van Waterloo
(gravure uit Album
contenant un plan de la
bataille de Waterloo et
douze vues des environs
du dit champ de bataille,
[1842])

iedere staat en stad. Ook in de periode vóór de Duitse eenmaking (1870) ging de aandacht van Pruisische nationalisten bij de identiteitsvorming en overheidspropaganda eerder uit naar andere oorlogen.¹²

Frankrijk, het verliezende kamp, kreeg de moeilijke opdracht om zich te verzoenen met het trauma van het niet voor mogelijk geachte verlies. In de Franse herinnering ging de strijd de geschiedenis in als een glorieuze nederlaag. De idee verspreidde zich dat het Franse leger zich, ondanks de vernedering van het debacle, tot het bittere einde had verzet. Deze mythe werd gevoed door beeldvorming over de slag die zich na afloop snel had verspreid.¹³ De verschillende politieke regimes na 1815 – de

12 C. Clark, 'The wars of liberation in Prussian memory. Reflections on the memorialization of war in early nineteenth-century Germany', *The journal of modern history*, LXVIII (1996) 550; A. Forrest, *Waterloo* (Oxford, 2015) 157-161.

13 J. Largeaud, *Napoléon et Waterloo. La défaite glorieuse de 1815 à nos jours* (Parijs, 2006) 46-84.

restauratieperiode onder de Bourbons (1814-1830), de Julimonarchie (1830-1848), de kortstondige Tweede Republiek (1848-1852) en het Tweede Keizerrijk (1852-1870) – gaven echter op verschillende manieren rekenschap van het verleden. Terwijl de Bourbonmonarchie tevergeefs had getracht de herinnering aan de revolutionaire periode te wissen, beriepen de opeenvolgende regimes zich op de napoleontische legende om propagandistische doeleinden. Zo zorgde Napoleon III ervoor dat oud-strijders vanaf 1855 werden erkend voor hun dienstbetoon aan Frankrijk tussen de jaren 1792 en 1815. Zo kregen zij onder meer de Sint-Helena Medaille, een eerbetoon dat was bepaald door Napoleon zelf, die een groot bedrag had nagelaten voor de instelling ervan na zijn dood.¹⁴

De belangrijke rol van Waterloo bij de nationale identiteitsvorming in de vier landen blijkt bij uitstek uit de vorstelijke bezoeken aan het slagveld. Vooral de Nederlandse koninklijke familie keerde geregeld terug om de heldendaden van de Prins van Oranje te herdenken. Enkele weken na de veldslag reisde Willem I voor het eerst naar het slagveld om zich een beeld te vormen van de plaats waar zijn zoon zich had onderscheiden. In het hoofdkwartier van Wellington waar de prins zijn eerste verzorging had gekregen, stond hij oog in oog met zijn met bloed doordrenkte bed.¹⁵ Ook de prins, hoewel nog onvoldoende hersteld van zijn schouderwond, liet zich al snel bewonderen in de openbaarheid. Op 2 juli 1815 woonden Willem I, zijn echtgenote en de gewonde kroonprins een Brusselse kerkdienst bij ter ere van de overwinning op Frankrijk. Volgens Burney bewees de verschijning van de magere bleke prins eens te meer dat hij een ware held was.¹⁶ Slechts enkele maanden later vergezelde de kroonprins zijn vader en toekomstige schoonvader Alexander I van Rusland naar het slagveld. Ter plaatse aangekomen bij Mont St. Jean, de uitvalsbasis van de Nederlandse en Britse militairen tijdens de slag, bestudeerden ze de hoeves van Hougoumont en La Haye Sainte en in het bijzonder de plaats waar de Nederlandse kroonprins was getroffen door een kogel. Ten slotte hielden ze halt bij La Belle-Alliance, de herberg waar de overwinnaars, de Pruisische maarschalk Gebhard Leberecht von Blücher en de hertog van Wellington, elkaar na de veldslag mogelijk hadden ontmoet. Op deze symbolische plaats hief de Russische tsaar het glas op de huwelijksalliantie tussen zijn dochter Anna Paulowna en de kroonprins.¹⁷

Ook de Britse en Pruisische koningen lieten zich opmerken in Waterloo. Op 1 oktober 1821 bracht George IV in het gezelschap van Wellington, de graaf van Clancarty, Sir William Knighton en de Nederlandse kroonprins een bezoek aan het slagveld. Volgens Knighton besteedde de koning veel aandacht aan de (vooral Britse) gedenktekens in de kerk van Waterloo en was hij bijzonder onder de indruk van de plaats waar het geamputeerde been van de Britse held, Lord Uxbridge, was begraven. Daarna begaf het gezelschap zich in de regen naar het slagveld waar Wellington alle posi-

14 Largeaud, *Napoléon et Waterloo*, 181, 198-199.

15 Van Zanten, *Koning Willem II*, 233.

16 Burney, *The diary and letters*, 364.

17 M. Stuart, *Jaarboeken van het Koninkrijk der Nederlanden. Het jaar 1815* (Amsterdam, 1819) 125.

ties van het Britse leger toonde.¹⁸ In 1825 bracht de Pruisische koning Frederik Willem III, opnieuw in het gezelschap van de Nederlandse koninklijke familie, een bezoek aan het slagveld. Aangekomen bij de plaats waar de Nederlandse kroonprins gewond was geraakt, blikte de koning naar verluidt terug op het bevel van de Prins van Oranje over ‘een van de mooiste regimenten’ van het Pruisische leger.¹⁹

De grote afwezig was, niet verwonderlijk, de Franse vorst. De legitimiteit van de Bourbon-dynastie beruiste dan ook op de verwerping van de napoleontische herinnering. Iemand die wel, zij het veeleer onopgemerkt, rekenschap bracht van de Franse nederlaag was de vierentwintigjarige Louis-Napoleon, de latere keizer Napoleon III (1852-1870). Als afstammeling van Louis Bonaparte, de jongere broer van Napoleon, vormde het eerste keizerrijk voor hem een verloren maar geïdealiseerd verleden. Op 14 november 1832 schreef hij een brief aan zijn moeder over zijn pijnlijke confrontatie met het slagveld waar zijn oom ten onder was gegaan: ‘Nous avons visité hier le champ de bataille de Waterloo. Vous concevez tout ce que j’ai dû éprouver, en voyant l’endroit où le sort de la France s’est décidé et où l’étoile de l’Empereur s’est éteinte pour jamais (...)’.²⁰

132

De Britse adel: op zoek naar glorie en troost

De Britse aristocratie heeft een aanzienlijk aantal memoires nagelaten over Waterloo, soms met vermelding van uitstappen van andere adellijke reizigers naar het slagveld. De beperkte overlevering van reisverslagen van Pruisische en Nederlandse edelen betekent echter niet per se dat zij Waterloo oversloegen. Zeker in het Koninkrijk der Nederlanden, waar de Slag bij Waterloo jaarlijks werd gevierd als nationale feestdag, is het waarschijnlijk dat de (Brusselse) elite zich regelmatig vertoonde op de plaats waar de overwinning was beklonken.²¹ In een van de dagboekfragmenten van Jean Victor baron de Constant Rebecque, die aan de zijde van de Prins van Oranje had gevochten, staat vermeld dat men op 18 juni 1816 voorbereidingen aan het treffen was voor de feestelijke misdienst van 19 juni in de kerk van Waterloo. Rondom zich zag hij een massa mensen die voor de verjaardag van Waterloo uit Brussel waren gearriveerd. Later in de ochtend zou er nog worden gezongen en in alle kerken van het koninkrijk weerklonk volgens Constant Rebecque een Te Deum ter ere van de overwinning te Waterloo.²²

De Franse adel daarentegen waagde zich waarschijnlijk niet aan een bezoek op het slagveld. Franse reizigers werden vanuit het thuisland ontmoedigd om het slagveld

18 W. Knighton en D. Knighton, *Memoirs of Sir William Knighton, bart., G.C.H., keeper of the privy purse during the reign of His Majesty King George the Fourth* (Londen, 1838) 160-161.

19 *Les fastes universels, ou tableaux historiques, chronologiques et géographiques* (Brussel, 1827) 228.

20 F. Giraudeau, *Napoleon III intime* (Parijs, 1895) 47.

21 Voor de beleving van Nederlandse toeristen in Waterloo, zie: L. Sloos, *Onze slag bij Waterloo. De beleving van de overwinning op Napoleon in Nederland* (Nijmegen, 2015).

22 Nationaal Archief, Den Haag (NA), Collectie Constant Rebecque, inv.nr. 25, Dagboek van Jean Victor de Constant Rebecque.

te bezoeken. Volgens Pierre Marie Michel Lepeintre Desroches bestempelden patriotten een bezoek aan de plaats van een van de grootste catastrofes uit de Franse geschiedenis als een daad van heiligschennis.²³ Zij die de pelgrimstocht naar Waterloo toch ondernamen, ervoeren hun bezoek als een trieste bedevaart waarbij ze reukenschap gaven van een traumatisch verleden dat ze nog niet hadden verwerkt. Fransman Perraud kon een huilbui in de kerk bijvoorbeeld niet bedwingen bij de gedachte aan de onherstelbare verliezen van het thuisland waar hij zulke dierbare herinneringen aan overhield.²⁴

Een belangrijke verklaring voor de buitengewone interesse van Britse (adellijke) reizigers is hun uitgesproken patriottische drijfveer. De natiestaat was weliswaar ook in Pruisen en Nederland het dominante referentiekader, maar reisverslagen uit deze landen geven blijk van een meer bescheiden overwinningsretoriek. Voor Britten was de uitstap daarentegen vooral bedoeld om de macht en glorie van Groot-Britannië te aanschouwen op het 'great field for mighty deeds'.²⁵ Vanuit hun geloof dat Britse helden als Wellington voor de overwinning hadden gezorgd, gingen ze op zoek naar de plaatsen waar hun landgenoten strijd hadden geleverd, zoals de hoeves Hougoumont en La Haye Sainte. Afwijkende beoordelingen van het slagveld vormen de uitzondering op de regel. Zo toonde de romantische schrijver Lord Byron zich in zijn derde canto van *Childe Harold's Pilgrimage* (1816) afkerig van de overwinningsretoriek van zijn thuisland. Hij contrasteerde de opwinding tijdens het Brusselse bal van de hertogin van Richmond aan de vooravond van de veldslag met het akelige uitzicht van het slagveld na de strijd. Voor de liberale denker viel er niets te vieren na een slag die had geleid tot bloedvergieten en het herstel van de monarchieën op het continent.²⁶

De Britse adel toonde zich, in tegenstelling tot bezoekers uit andere landen, bijzonder geïnteresseerd in de militaire relieken als 'oorlogstrofeeën'. Deze reliekenhandel kwam enkele weken na de slag op gang toen plaatselijke boeren het initiatief namen om de gevonden voorwerpen te koop aan te bieden. Tot een van de vroege kopers behoorden de hertog van Richmond en zijn gasten, de staatsmannen John Wilson Croker en Robert Peel, die op 27 juli 1815 een bezoek brachten aan het slagveld. Richmond had tijdens een vorig bezoek al een dozijn Franse kurassen gekocht. Peel koos voor een Franse kuras, Croker kocht een *légion d'honneur* en wat gebroken adelaars van Franse militairen.²⁷ Dergelijke aankooppraktijken waren niet zo onschuldig

23 P.M.M. Lepeintre Desroches, *Quatre mois dans les Pays-Bas. Voyage épisodique et critique dans la Belgique et la Hollande* (Parijs, 1829) 337.

24 C.N. Perraud, *Pélerinage de Waterloo, effectué le 19 juin 1816* (Brussel, 1816) 14.

25 Zie onder andere: J. Simpson, *A visit to Flanders in July, 1815, being chiefly an account of the field of Waterloo with a short sketch of Antwerp and Brussels, at that time occupied by the wounded of both armies* (Edinburgh, 1816) 137, 140; C. Eaton, *Narrative of a residence in Belgium during the campaign of 1815 and of a visit to the field of Waterloo* (Londen, 1817) 323.

26 G.G.N. Byron, 'So late into the night' *Byron's letters and journals. 1816-1817* (Londen, 1976) 76; Idem, *Childe Harold's pilgrimage. Canto the third* (Londen, 1816) 12-17.

27 L.J. Jennings, ed., *The Croker papers. The correspondence and diaries of the late right honourable John Wilson Croker, secretary to the admiralty from 1809 to 1830* (Londen, 1885) 73. Zie ook: Simpson, *A visit to Flanders*, 83; Byron, 'So late into the night', 76.

Een van de houten beenprotheses die zijn vervaardigd voor Henry Paget, Earl of Uxbridge, bevelhebber van de Britse cavalerie in de Slag bij Waterloo (foto Relic Imaging Ltd.; coll. The Household Cavalry Museum, Londen)

134

als ze op het eerste gezicht lijken. Volgens de Fransman Léon Gozlan boden de handelaars Britse en Pruisische bezoekers Franse schedels aan, terwijl dezelfde koopwaar onder het mom van 'Pruisisch' of 'Brits' aan Franse reizigers werd verkocht.²⁸ Uit reisverslagen blijkt dan ook dat niet iedereen gediend was van deze relieken. Franse reizigers maakten er bijvoorbeeld amper vermelding van, wellicht omdat hoofdzakelijk voorwerpen van de verliezers in trek waren. Volgens plaatselijke kooplui en enkele opmerkelijke Nederlandse reizigers namen vooral Britten graag een stukje Waterloo mee naar huis.²⁹

De meeste toeristen kochten de voorwerpen als souvenir van hun reis. Buiten de nationaliteit hadden ze geen enkele aanwijzing over de identiteit van de gestorven militair.³⁰ Slechts enkelingen konden een persoonlijk aandenken aan de heldendaden van hun geliefden meenemen. Op 1 juli 1815 probeerden Lady Charlotte Uxbridge en Lady Emily FitzRoy Somerset zich een beeld te vormen van de plaatsen waar hun echtgenoten ernstig gewond waren geraakt. Na de slag verloor Lord Uxbridge een been, Lord FitzRoys een arm. Op het slagveld dat in de eerste weken na de strijd nog was bezaaid met militaire voorwerpen, waren er echter weinig objecten die Lady Uxbridge konden bekoren. Beide dames plukten een kogel van de grond; die van Lady Uxbridge paste naar eigen zeggen in het kogelgat van haar echtgenotes gehavende uniform. Na een rondgang in het huis waar de amputatie had plaatsgevonden nam ze

²⁸ L. Gozlan, *De neuf heures à minuit* (Parijs, 1852) 230, 243.

²⁹ W. van den Hull, *Autobiografie (1778-1854)* (Hilversum, 1996) 486; J. Scheltema, 'Verhaal van een reisje langs de slagvelden van Belle Alliance, Quatre-Bras en Ligny, van den 15 tot 20 september 1815. In vier brieven', *Vaderlandsche Letteroefeningen*, LIV (1815) 587; W.G. de Bas en J.A. Vollgraff, 'Een uitstapje naar Gent en een naar het slagveld van Waterloo in het jaar 1817', *Haagsch maandblad*, XXXIV (1940) 534; Simpson, *A visit to Flanders*, 83; Scott, *Journal of a tour to Waterloo*, 46.

³⁰ Voor een uitgebreide bespreking van de rol van 'Waterloorelieken' en souvenirs, zie: J. Gijbels, 'Tangible memories. Waterloo relics in the nineteenth century', *The Rijksmuseum bulletin*, LXIII (2015) 228-257.

zijn broek als reliek mee naar huis. Wel stond ze de huiseigenaar monsieur Paris toe om de laars van het afgezette been te houden.³¹

Zoals dit voorbeeld aangeeft, kwamen veel adellijke bezoekers in de nasleep van de veldslag uit persoonlijke motieven naar het slagveld. Uiteraard waren zij niet de enige bezoekers die zich een beeld wilden vormen van het slagveld waar hun geliefden hadden gestreden. In de weken na de veldslag stroomde Brussel vol met mensen van verschillende nationaliteiten die op zoek waren naar familieleden. Zo is er het schrijnende verhaal van de Nederlandse onderwijzer Willem van den Hull wiens broer een vrij onschuldige wond had opgelopen, maar toch overleed tijdens zijn herstelproces in Brussel. De wond was geïnfecteerd geraakt omdat hij een van de vele ongelukkigen was die na de slag dagenlang – in zijn geval zeven dagen en zeven nachten – zonder hulp of voedsel op het slagveld had gelegen. Tijdens zijn verblijf in Brussel ging Van den Hull op verkenning naar de plaats waar zijn broer dagenlang had geleden.³²

In tegenstelling tot reizigers als Van den Hull kenden de adellijke reizigers de bekende Britse (adellijke) helden persoonlijk. In vergelijking met andere Europese legers was het aandeel van de adel in het Britse leger namelijk relatief groot in de negentiende eeuw. Bij de Slag bij Waterloo was er dan ook sprake geweest van een relatief sterke vertegenwoordiging van de Engelse, Ierse en Schotse adel in de hoge rangen van het leger.³³ Daarom bestond er binnen adellijke en politieke kringen veel belangstelling voor anekdotes of verhalen van ooggetuigen en militairen. De Britse adel kon uit eerste hand, bij voorkeur van Wellington zelf, informatie vernemen over het verloop van de veldslag en discussiëren over de prestaties van het Britse leger. Toen Richmond met Frances Lady Shelley, een groot bewonderaar van Wellington, rondwandelde over het slagveld, ging het gesprek bijvoorbeeld voortdurend over de militaire carrière van Wellington en zijn strategisch inzicht tijdens de Slag bij Waterloo.³⁴ Volgens Georgiana Capel, het nichtje van Lord Uxbridge, bleef de Slag bij Waterloo een maand na de feiten het favoriete gespreksonderwerp. Allerlei geruchten deden de ronde, zoals een verhaal over de zoon van een markies die de slag vanuit een boom zou hebben gevolgd. Ook bestond er veel belangstelling voor wie het slagveld reeds had bezocht. Capel was goed op de hoogte van de adellijke en koninklijke reizigers binnen haar kennissenkring die er reeds waren geweest: Lady Anglesey, Lady Berkeley, Lord Graves en de Nederlandse vorst Willem I.³⁵

De egodocumenten van de Britse aristocratie duiden bijgevolg op een erg geëngageerde en betrokken houding ten opzichte van het slagveld. Meestal werden adellijke

31 O'Keeffe, *Waterloo*, 93-94.

32 Van den Hull, *Autobiografie*, 487.

33 B. Collins, *War and empire. The expansion of Britain, 1790-1830* (New York, 2010).

34 R. Edgcumbe, ed., *The diary of Frances Lady Shelley 1787-1817* (Londen, 1912) 167.

35 H.W. Paget, ed., *The Capel letters. Being the correspondence of lady Caroline Capel and her daughters with the Dowager Countess of Uxbridge from Brussels and Switzerland 1814-1817* (Londen, 1955) 128. Zie ook: Burney, *The diary and letters*, 360-363.

bezoekers rondgeleid door een adellijke militair (in plaats van een plaatselijke gids zoals de meeste bezoekers) en richtte hun aandacht zich op specifieke plaatsen. Begin augustus 1815 trok Georgiana Capel samen met haar zus Mary Capel en Richmond naar het slagveld om de heldendaden van haar oom te gedenken. Ze was het meest geïntrigeerd door de plaatsen die verbonden waren met Uxbridge. Zo achtte ze de plek waar hij een cavalerie-aanval had geleid, het interessantste deel van het slagveld. Tijdens de inspectie van de kamer waar de bloedsporen van de amputatie van Uxbridges been nog duidelijk zichtbaar waren, vuurde het gezelschap veel vragen af op de eigenares. Voor Capel vormde de herinnering aan de glorie van haar levende maar zwaar verminkte oom een vorm van troost. Ondanks alle positieve verhalen die ze over hem had gehoord, verliet ze Waterloo in een melancholische bui.³⁶

136

Bij adellijke Waterloostrijders riep het slagveld specifieke herinneringen op aan de strijd. Zij zochten plaatsen op die verbonden waren met eigen ervaringen. Jean Victor de Constant Rebecque die aan de zijde van de Prins van Oranje had gevochten, keerde minstens drie keer terug. Telkens bracht hij een bezoek aan de kerk van Waterloo om de gedenkstenen te bekijken van overleden Britse militairen die hij tijdens vroegere campagnes tegen Napoleon op het Iberisch schiereiland had leren kennen. In 1822 maakte hij in het gezelschap van zijn zoon Charles Theodor Jean de Constant Rebecque en kapitein Jules Thierry Nicolas baron de Constant Rebecque de Villars, de militair die de Prins van Oranje na zijn wonde van het slagveld had begeleid, een rondgang op het slagveld. Daar hadden ze bijzondere belangstelling voor de plaats waar de Villars de gewonde prins had geholpen.³⁷

Ook Lord Rowland Hill, aanvoerder van het tweede legerkorps van Wellington, haalde minstens drie keer oorlogsherinneringen op in Waterloo. Reeds twee dagen na de veldslag leidde hij de politicus Thomas Creevey samen met twee andere Waterloostrijders, majoor-generaal Edward Barnes en majoor Andrew Hamilton, rond op het slagveld dat nog volop getuigde van het menselijke lijden. Aan sommige gewonde militairen die tussen de rijen dode Fransen lagen, gaven ze water en brandy.³⁸ Bij een later bezoek in 1817 had hij verschillende familieleden meegebracht: zijn broer kolonel Clement Hill, neef George Hill en zus Emma Hill. Op het slagveld gingen zij op zoek naar de plaatsen waar de broers herinneringen aan overhielden. Eerst namen ze een kijkje in de schuur waar Lord Hill met zijn korps had overnacht, waarna ze zich begaven naar de ruimte waar Clement Hills wonden waren verzorgd.³⁹

De meest geïnteresseerde bezoeker was wellicht de hertog van Richmond, die sinds 1814 in Brussel woonde met zijn vrouw en kinderen. Op de dag van de veldslag had hij samen met zijn zoon Lord William Lennox het eerste deel van de strijd geob-

³⁶ Paget, ed., *The Capel letters*, 123, 134-135.

³⁷ Nationaal Archief, Den Haag (NA), Collectie Constant Rebecque, inv.nrs. 25 en 26, Dagboek van Jean Victor de Constant Rebecque; Nationaal Archief, Den Haag (NA), Collectie Constant Rebecque, inv.nr. 62, Dagboek van Charles Theodor Jean de Constant Rebecque.

³⁸ J. Gore, ed., *The Creevey papers* (Londen, 1963) 135.

³⁹ E. Sidney, *The life of Lord Hill, G.C.B. Late commander of the forces* (Londen, 1845) 324.

serveerd, terwijl zijn oudste zoon Charles Gordon-Lennox had meegevochten als aide-de-camp van de Prins van Oranje en Wellington. Uit egodocumenten van andere reizigers blijkt dat Richmond achteraf minstens vijf keer is teruggekeerd naar het slagveld. Zijn eerste bezoek was waarschijnlijk als ramptoerist op 21 juni, toen het slagveld nog volop getuigde van het menselijk leed. Zoals hij later aan zijn gasten zou vertellen, zag hij toen, terwijl hij over het slagveld galoppeerde, dat de bezittingen van alle dode en gewonde militairen reeds waren geplunderd. Richmond profileerde zich als een ‘autoriteit’ op het vlak van de slagveldgeschiedenis. In de eerste maanden na de veldslag ontving hij veel adellijke en politieke gasten die hij persoonlijk begeleidde naar het slagveld. Volgens de Ierse politicus Croker was Richmond omwille van zijn terreinkennis dan ook een uitstekende gids.⁴⁰

Het herinneringslandschap

De razendsnelle mythevorming rond de Slag bij Waterloo had een grote invloed op de ontwikkeling van het slagveld tot een *lieu de mémoire*. De Franse historicus Pierre Nora introduceerde dit concept in de jaren tachtig om zowel materiële plaatsen als immateriële tradities en symbolen te onderzoeken die in het Franse nationale geheugen waren verankerd. Volgens Nora ontstaan *lieux de mémoires* als herinneren een doel op zich wordt.⁴¹ Dit was zeker het geval bij het slagveld van Waterloo. De landen die hadden deelgenomen aan de slag richtten er al snel nationale monumenten op en een eindeloze stroom van patriottische publicaties over de slag en het slagveld kwam kort na de veldslag op gang.

Voor zover bekend was Waterloo het enige slagveld dat in de negentiende eeuw uitgroeide tot een toeristische trekpleister. Seaton heeft het succes van deze plaats verklaard aan de hand van het *sight sacralization model* van Dean MacCannell. De grote aantrekkingskracht van het slagveld is volgens Seaton het resultaat van vijf processen, waaronder mechanische reproductie, de publicatie van talrijke werken over Waterloo, en sociale reproductie, de alomtegenwoordigheid van Waterloo als begrip in het alledaagse leven door middel van de naamgeving van straten of de tentoonstelling van ‘Waterloo-objecten’ in Europese musea.⁴² Ditzelfde model verklaart eveneens de populariteit van het slagveld in Groot-Brittannië, het land waar de herinneringscultuur rond Waterloo het sterkst was ontwikkeld. In Waterloo vielen de Britten dan ook het meeste op. De Britse reizigers en reiskoetsen die overal schenen op te duiken, konden niemand ontgaan. Volgens een Duitstalige reisgids waren de voertuigen vanuit Brussel volgepropt met jonge en oude ‘John Bulls’.⁴³ Na een aantal jaren leek de pelgrimstocht naar Waterloo zelfs te zijn uitgegroeid tot een onontkoombare

⁴⁰ Jennings, ed., *The Croker papers*, 73.

⁴¹ P. Nora, ‘Between memory and history. *Les lieux de mémoire*’, *Representations*, XXVI (1989) 18-19.

⁴² Seaton, ‘War and thanatourism’, 146-150.

⁴³ *Zwischen Mosel und Maas. Die Ardennenbahn & das Maasthal. Ein sicherer Führer von Luxemburg nach Namur und Brüssel und von Givet nach Lüttich und Maestricht* (Trier, 1860) 133.

vaderlandse daad.⁴⁴ Britten die voor het eerst in Brussel vertoefden, voelden zich verplicht om zich te conformeren aan deze ongeschreven wet:

if old England's glory, pride in the living, or sorrow for the dead, are not your motives, still you will go, because every one goes; because you can-not stand proof against the repeated questions, on your return, 'Of course you saw Waterloo?' because you cannot encounter the faces of astonishment at your feebly answered 'No'.⁴⁵

138

Groot-Brittannië was ook goed vertegenwoordigd in het negentiende-eeuwse herinneringslandschap. Buiten de kolossale Nederlandse leeuwenheuvel ter ere van de heldenmoed van de Prins van Oranje (1826) en het Pruisisch monument in Plancenoit (1818) waren het met name de Britse helden die werden vereeuwigd in het negentiende-eeuwse herinneringslandschap. In de kerk van Waterloo domineerden bijvoorbeeld de Britse gedenktekens die herinneren aan de gestorven officieren. In 1855 financierde de Britse regering, waarin de Britse adel in de negentiende eeuw nog een stevige machtsbasis had, de restauratie en uitbreiding van de kerk met een subsidie van 25,000 frank op voorwaarde dat de Britse helden er een prominente plaats kregen. Vooraan sierde voortaan een buste van Wellington uit 1855 de koninklijke kapel.⁴⁶

Niet verwonderlijk ergerden bezoekers uit andere landen zich aan het gebrek aan aandacht voor de strijd van hun landgenoten. Vooral in de kerk van Waterloo was het voor Pruisische en Nederlandse bezoekers duidelijk dat het merendeel van de gedenktekens was gewijd aan Britse officieren.⁴⁷ De verliezende natie zou zelfs tot het begin van de twintigste eeuw moeten wachten op een eerste monument.⁴⁸ Franse bezoekers, zich volop bewust van de afwezigheid van Franse monumenten op het slagveld, namen vooral aanstoot aan de kolossale heuvel met de leeuw, omdat die met een dreigende blik richting Frankrijk was gepositioneerd. Volgens Jules Michelet paradeerde deze 'tumulus barbare' triomfantelijk over het 'champ de bataille des désas-

44 R.S. Burn, *Notes of an agricultural tour in Belgium, Holland, & the Rhine* (Londen, 1862) 197; G.A. Sala, *From Waterloo to the peninsula. Four months hard labour in Belgium, Holland, Germany and Spain* (Londen, 1867) 13.

45 A. Thorold, *Letters from Brussels in the summer of 1835* (Londen, 1836) 272.

46 F.M.L. Thompson, *English landed society in the nineteenth century* (Londen, 2013) 45-75; Seaton, 'War and thanatourism', 145-146.

47 H. Steltzer, *Fragmentarische Mittheilungen über eine Reise durch Holland und einen Theil von Belgien im Herbste 1834* (Keulen, 1835) 247-248; A.W. Engelen, *Wandelingen door Brussel en een gedeelte van België in 1836. Reis-tafereelen, historische herinneringen en volks-overleveringen* (Groningen, 1837) 260; K. Baedeker, *Belgien und Holland. Handbüch für Reisende* (Koblenz, 1868) 92.

48 Over pogingen in 1815 en 1837 om een Frans monument op te richten, zie: J. Largeaud, 'Les Français et le "monument introuvable"', in: M. Watelet, P. Couvreur en P. de Villelongue, ed., *Waterloo. Monuments et représentations de mémoires Européennes (1792-2001)* (Louvain-la-Neuve, [2003]) 173-189; In de twintigste eeuw veranderde het uitzicht en overheersende narratief op en rondom het slagveld grondig met de komst van een aantal monumenten ter ere van de Fransen: P. Raxhon, 'De leeuw van Waterloo. Een trefpunt van verleden, heden en toekomst', in: J. Tollebeek e.a., ed., *België, een parcours van herinnering. Plaatsen van geschiedenis en expansie* (Amsterdam, 2008) 78-81.

tres'. Léon Gozlan beschouwde de leeuw als de 'horreur' voor de Fransen.⁴⁹

Veel plaatsen of monumenten van Britse militairen van adellijke afkomst waren in trek. In het dorp waren de namen van belangrijke militairen als Sir William De Lancey, Sir Alexander Gordon en 'His Grace the Duke of Wellington' met krijt aangebracht op huizen die hadden gediend als hoofdkwartieren of hospitalen.⁵⁰ De meeste bewondering ging natuurlijk uit naar plaatsen die verbonden waren met Wellington, de Britse held bij uitstek. Zo bestond er veel interesse in de 'Wellingtonboom', gelegen op de heuvelkam van Mont St. Jean van waar de hertog het slagveld had overschouwd. Voorbijgangers namen ook graag een stukje van de boom mee naar huis, zodat de boom een jaar na de strijd op mensenhoopte al helemaal was ontdaan van bladeren en takken. Uiteindelijk verdween de boom in 1818 uit het landschap, nadat een Brit voor het resterende gedeelte van de boom bereid was geweest te betalen.⁵¹ Ook konden bezoekers een bezoek brengen aan de slaapkamer met het bed waarin de hertog had overnacht in herberg Bodenhien.⁵² Ten slotte was er de herberg La Belle-Alliance, vooral bekend als de plaats waar Wellington en Blücher elkaar na afloop van de slag mogelijk hadden ontmoet. Kort na de strijd maakten de eigenaars van de boerderij gebruik van deze geschiedenis door het gebouw uit te baten als herberg. Ze probeerden de marktwaarde van hun onderneming te verhogen door te beweren de authentieke meubels te bezitten waarop Wellington en Blücher hadden verpoosd.⁵³

139

Daarnaast herinnerde een colonne (1817), het eerste monument op het slagveld, aan de dood van de negenentwintigjarige luitenant-kolonel Alexander Gordon, de derde broer van de graaf van Aberdeen. Door een schot in zijn been was Gordon kort na de amputatie van zijn been in het hoofdkwartier van Wellington gestorven. Zijn familie, een van de oudste adellijke families uit Schotland, heeft dit monument als persoonlijk aandenken opgericht. Een uitgebreide inscriptie brengt hulde aan Gordon als aide-de camp en rechterhand van de 'illustrious hero' Wellington tijdens verscheidene militaire campagnes. Ook legden zijn broers en zus de nadruk op hun persoonlijk verlies en de vele positieve karaktereigenschappen van Gordon.⁵⁴ De aandacht voor Gordon valt echter in het niet bij de grote belangstelling voor de beroemde held Lord Uxbridge. In tegenstelling tot Gordon had hij de amputatie van zijn been overleefd en stierf hij pas in 1854 op hoge leeftijd. Bezoekers konden de plaats van de operatie en het graf van het been bezoeken in het Britse hoofdkwartier te Waterloo. In de aangrenzende tuin had de eigenaar het been begraven en er een opschrift bijgeplaatst dat tot op heden is te bezichtigen tijdens een bezoek aan het huidige museum Wellington:

49 J. Michelet, *Journal tome I. 1828-1848* (Parijs, 1959) 107; Gozlan, *De neuf heures à minuit*, 246.

50 Eaton, *Narrative of a residence*, 260; J. Simpson, *Paris after Waterloo. Notes taken at the time* (Londen, 1853) 28-29.

51 L. Gerke, *Miscellanées sur Waterloo. Histoire folklore archéologie* (Waterloo, 2001) 175-176.

52 Zie onder meer: W. Scott, *Paul's letters to his kinfolk* (Edinburgh, 1816) 195.

53 R. de Salle, 'Les musées de Waterloo de 1815 à 1914', *Waterloorama. Revue de la Société d'Etudes historiques et folkloriques de Waterloo*, XIV (2012) 6-8.

54 *The Mirror of Literature, Amusement and Instruction* (Londen, 1825), VI, 301.

Here lies the Leg of the illustrious and valiant Earl Uxbridge, Lieutenant-General of His Britannic Majesty, Commander in Chief of the English, Belgian and Dutch cavalry, wounded on the 18 June 1815 at the memorable battle of Waterloo, who, by his heroism, assisted in the triumph of the cause of mankind, gloriously decided by the resounding victory of the said day.

140 Veel getuigenissen wijzen op de aantrekkingskracht van deze plaats. Aan geïnteresseerden toonde de huiseigenares de stoel waarop Uxbridge werd geopereerd en de laars van het afgezette been. Tegen goede betaling was ze bereid een stuk van de laars aan bezoekers mee te geven ter nagedachtenis.⁵⁵ Als promotiestunt was er op twee advertenties bij de grafsteen zelfs vermeld dat de Britse en Pruisische koning reeds op bezoek waren geweest. Volgens de Engelse reisgids van Thomas Cook schrok de ‘Titanesque woman’ er ook niet voor terug om goedgevolovige Britse bezoekers te pleziëren met extravagante legenden over het been en de laars. Zo vertelde ze de bezoekers dat Uxbridge na de Slag bij Waterloo ieder jaar op pelgrimstocht naar Waterloo was teruggekeerd om het graf van zijn been te zien. In 1840 kreeg Edmund Sexton Pery Knox, zoon van de graaf van Ranfurly, zelfs te horen dat Lord Uxbridge vier jaren eerder met zijn zonen aan zijn operatietafel had gedineerd.⁵⁶

Toch was niet iedere Britse bezoeker opgezet met de verering van dergelijke helden. Iemand die het slagveld met andere ogen beoordeelde, was de zeventienjarige Frances Anna Maria Elliot, dochter van de graaf en gravin van Minto. Zij stond afkerig tegenover het negentiende-eeuwse herinneringslandschap dat was opgebouwd rond monumenten ter ere van enkele helden, terwijl de meerderheid van de militairen in alle anonimiteit was begraven. Ze was bijvoorbeeld niet te spreken over de leeuwenheuvel die was opgericht op de plaats waar de Nederlandse kroonprins gewond was geraakt. Deze herinnering rechtvaardigde in haar ogen geenszins een constructie, waarbij het oorspronkelijke landschap teloor was gegaan. Bij de ophoping van de veertig meter hoge kegel had men immers aarde gebruikt van de voormalige Brits-Nederlandse positie bij Mont St. Jean.⁵⁷ Ook was Elliot een van de enige Britse bezoekers die kritiek leverde op het grafmonument boven het been van Uxbridge:

The monument to Lord Anglesea’s leg too, which we did not of course go to see, makes one very angry, as if he was the only one who was wounded there – and only wounded too when such thousands of poor men were killed and have nothing at all to mark the place where they are buried; and I think they are the people one feels most for, for though they do all they can, after they are dead one never hears any more about them.⁵⁸

55 Enkele getuigenissen over de exploitatie van deze plaats: Paget, ed., *The Capel letters*, 134; Lepointre Desroches, *Quatre mois dans les Pays-Bas*, 344-346; P.T. Barnum, *Leven en avonturen van P.T. Barnum* (Rotterdam, 1856) 24.

56 W. Blake, ed., *Memoirs of a vanished generation 1813-1855* (Londen, 1909) 114; T. Cook, *Cook’s tourist’s handbook for Holland, Belgium, and the Rhine* (Londen, 1874) 62.

57 D. MacCarthy en A. Russell, ed., *Lady John Russell. A memoir with selections from her diaries and correspondance* (Londen, 1910) 16.

58 Ibidem.

In de voetsporen van beroemdheden

Gedurende de negentiende eeuw groeide de belangstelling voor Waterloo als toeristische plaats en *lieu de mémoire*. Vooral Britse bezoekers ‘monopoliseerden’ het slagveld met hun aanwezigheid en gedrag. Ook zichzelf waren zich hiervan bewust. Sommige Britten kozen er bewust voor om afstand te nemen van de stroom bezoekers, een fenomeen dat in de toerismeliteratuur bekend staat als *anti-tourism*. Volgens James Buzard is dit een element van modern toerisme, waarbij toeristen de eigen ‘authentieke’ en unieke ervaringen contrasteren met de vulgariteit, onwetendheid en repetitieve gedragingen van anderen.⁵⁹ Journalist George Augustus Sala distantieerde zich bijvoorbeeld expliciet van het dominante Britse gedrag:

All the year round, on foul days and on fair days, in slush or in sunshine, he is to be found plodding over the field; greedily swallowing the threadbare humdrum of the guides; scanning every speck on the horizon through his glass; scribbling his name and address in every volume that lies open, on every wall that offers to his desperate charcoal or black-lead; cutting his name on every stump; asserting his Anglicism everywhere.⁶⁰

141

Om de blijvende aantrekkingskracht van Waterloo bij Britse bezoekers te verklaren, biedt het ‘sacralisatiemodel’ van Seaton opnieuw verduidelijking. Volgens Seaton zorgden vijf verschillende processen ervoor dat Waterloo haast een ‘sacrale’ betekenis kreeg en bijgevolg uitgroeide tot een toeristische trekpleister. Een van de vijf processen is ‘mechanische reproductie’: de voorstelling van Waterloo in tal van geïllustreerde en geschreven werken.⁶¹ Buiten publicaties over de veldslag zelf, werden er veel reisimpressies over Waterloo geschreven. De meest populaire reiservaringen waren van de hand van de beroemde romantische schrijvers Walter Scott, Lord Byron en Robert Southey. Zij bezochten Waterloo vrij kort na de slag en brachten vervolgens hun reisverslagen en poëtische werken over het slagveld snel op de markt. Vooral Scott heeft een goed gedocumenteerd en veel geciteerd reisverslag nagelaten. Omwille van de faam van de romantici waren deze publicaties bij veel Britse Waterlooreizigers bekend. Niet alleen hadden een aantal van hen de werken van Scott, Byron en Southey gelezen, in Britse reisgidsen werd het slagveld ook gepromoot aan de hand van bekende citaten uit hun werken.⁶²

Hun exemplarische bezoeken zorgden voor een vergroting van de attractiewaarde van Waterloo voor latere bezoekers. De beleving van de plaatsen van vaderland-

59 J. Buzard, *The beaten track. European tourism, literature, and the ways to culture, 1800-1918* (Oxford, 1993) 4-5.

60 Sala, *From Waterloo to the peninsula*, 5.

61 Seaton, ‘War and thanatourism’, 146-149.

62 E. Boyce, *The Belgian traveller or a complete guide through the United Netherlands* (Londen, 1819) 231; Enkele voorbeelden van Britse reizigers die expliciet melding maakten van de werken van de schrijvers: Simpson, *A visit to Flanders*, 107; R. Bell, *Wayside pictures through France, Belgium and Holland* (Londen, 1849) 407; J. Ashton, *Rough notes of a visit to Belgium, Sedan, and Paris in September 1870-71* (Londen, 1873) 15-16.

Het balkon van Victor Hugo uit Hôtel des Colonnes in de achtertuin van de hoeve van Caillou (foto auteur, 2014)

se moed bleef in de negentiende eeuw weliswaar een belangrijke reden om naar het slagveld te reizen, maar de blijvende populariteit van het slagveld steunde ook in grote mate op mythevorming rond de romantische reizigers. Byron en Southey waren naar verluidt een van de eerste bezoekers die een krabbel hadden achtergelaten op de muur van de kapel van Hougomont. Volgens de populaire Engelse reisgids van John Murray (1836) waren de oorspronkelijke handtekeningen van de schrijvers nog steeds te bezichtigen. Veel bezoekers zouden het hen nadoen. Na verloop van tijd sierden ontelbare namen, data en adressen de gehele witte wand, waardoor de eigenaar volgens latere bezoekers werd genoodzaakt om de kapel elke vijf jaar opnieuw te witten.⁶³ Dezelfde reisgids bevatte ook luisterrijke citaten en weetjes over de beroemdheden, zoals de tocht van Byron te paard over het slagveld.⁶⁴

⁶³ Bell, *Wayside pictures*, 412-413; Sala, *From Waterloo to the peninsula*, 22.

⁶⁴ J. Murray, *A handbook for travellers on the continent. being a guide through Holland, Belgium, Prussia and Northern Germany and along the Rhine, from Holland to Switzerland* (Londen, 1836) 147.

In reisverslagen uit andere landen zijn geen vroege voorbeelden te vinden van beroemdheden of werken die kort na de slag bijdroegen tot de populariteit van Waterloo en hun stempel drukten op een doorsnee bezoeker. Vooral Nederlandse en Pruisische reizigers leken minder belezen en gedocumenteerd bij aankomst op het slagveld. Zij gaven minder regelmatig aan bekend te zijn met de bestaande literatuur of beeldvorming. De beroemdheid die de meeste sporen heeft achtergelaten in Waterloo kwam echter niet uit Groot-Brittannië. De Britse fascinatie voor de romantische beroemdheden was niets vergeleken met de snelle mythevorming rond het exemplarische bezoek van de beroemde Franse schrijver Victor Hugo. Van 7 mei 1861 tot en met 30 juni 1861 verbleef Hugo in Hôtel des Colonnes te Waterloo om er zich volledig te wijden aan het hoofdstuk over Waterloo uit *Les misérables* (1862). Kort daarna doken er geregeld bezoekers op om dit hotel als een attractie op zichzelf te bezoeken.

De Franse schrijvers Georges Barral en Charles Baudelaire begonnen hun verkenning van het slagveld in 1863 bijvoorbeeld met een bezoek aan dit hotel. Daar namen ze deel aan een intense ervaring, waarbij ze de verschillende plaatsen verkenden waar Hugo zijn tijd had doorgebracht. Zo herbeleefden ze als het ware de levensstijl van de schrijver. Hun beleving van de plaats begon aan de tafel waar Hugo regelmatig had gedineerd. Volgens eigenaar Joseph Dehaze was de doorsnee lunch van Hugo in 1863 reeds uitgegroeid tot een traditionele specialiteit van het hotel, omdat veel reizigers ernaar bleven vragen.⁶⁵ Dit middagmaal bestond uit drie eieren, zwarte boter, vinaigrette, peper en zout, knapperige frieten, een groot stuk gruyère kaas en een tas koffie. Daarna namen ze een kijkje in Hugo's hotelkamer terwijl Dehaze vertelde over de schrijf-, eet- en slaapgewoonten van de schrijver. Baudelaire betrad vervolgens het balkon, waar ook Hugo had uitgekeken over het slagveld. Het bezoek aan Hôtel des Colonnes was het hoogtepunt van hun uitstap. De rondgang op het slagveld was, blijkens het reisverslag, van secundair belang.⁶⁶

143

Conclusie

Het toeristische succes van Waterloo was gestoeld op verschillende vormen van nationale mythevorming rond de veldslag. Door de aanhoudende aandacht groeide de Slag bij Waterloo uit tot een ankerpunt in de West-Europese herinneringscultuur. De reisverslagen wijzen dan ook op een sterk verband tussen de persoonlijke beleving van de reizigers en het nationaal bewustzijn. Nederlandse, Britse, Pruisische en Franse bezoekers waren vooral geïnteresseerd in de posities en militaire handelingen van hun landgenoten. In Groot-Brittannië waar de Slag bij Waterloo werd gevierd als een nationale overwinning was de invloed van nationale identiteitsvorming het grootst. De alomtegenwoordigheid van Waterloo in de populaire cultuur en het alledaagse le-

65 G. Barral, 'Souvenirs sur Victor Hugo et Baudelaire à Waterloo', in: H. Fleischmann, ed., *Victor Hugo, Waterloo, Napoleon. Recueil des documents inédits publiés et annotés* (Parijs, 1912) 44-45.

66 Barral, 'Souvenirs sur Victor Hugo et Baudelaire', 44-48.

ven werkte de belangstelling van Britse toeristen wellicht in de hand. Bij de aristocratische bezoekers paste een bezoek aan Waterloo bovendien in de traditie van continentale reizen die vanaf 1814 nieuw leven werd ingeblazen.

Uit dit vergelijkend onderzoek blijkt dat er een groot verschil bestaat tussen de beleving van adellijke bezoekers die in de nasleep van de veldslag naar het slagveld trokken en die van reizigers die jaren later arriveerden. Tot deze laatste groep behoorden ook aristocraten als Elliot en John Henry Manners hertog van Rutland. Zoals de meeste bezoekers namen zij deel aan de gebruikelijke rondleidingen met een plaatselijke gids en gaven ze geen blijk van een betrokken houding ten opzichte van het slagveld. De adel die in 1815 op bezoek kwam, maakte deel uit van de kennissenkring van de officieren uit het Britse leger. Op het 'verse' slagveld herinneringen ophalen aan de militaire daadkracht van henzelf, medestrijders, familieleden en kennissen was hun doel. Door rondleidingen te volgen van adellijke strijders of ooggetuigen probeerden zij zich een concreet beeld te vormen van de Britse daadkracht. Dat alle glorie toekwam aan helden als Wellington, was voor hen zonder meer duidelijk. Adellijke bezoekers die nauw verwant waren met doden en verminkten zochten veeleer troost in het tastbare herinneringslandschap. Relieken herinnerden hen aan de moed van hun dierbaren.

144

Waterloo als *lieu de mémoire* nodigde daarnaast in de negentiende eeuw uit tot een adellijke 'lezing'. De trots van de Britse edelen op hun aandeel in de slag werd weerspiegeld in het herinneringslandschap waar officieren met vooraanstaande rollen in de slag zoals Wellington en Gordon werden herinnerd als helden. Met name de Britse regering en adellijke Britse families zorgden voor de oprichting van gedenktekens ter ere van hen. Na verloop van tijd begonnen reizigers echter met andere ogen naar het slagveld te kijken. Waterloo, behalve als plaats van herinnering van de befaamde veldslag, oefende na een aantal jaren ook aantrekkingskracht uit als de plaats waar beroemdheden bijzondere ervaringen hadden meegemaakt. De bezoeken van de romantici Byron, Scott en Southey in het eerste jaar na de veldslag droegen bij tot de groeiende Britse belangstelling voor Waterloo. Veel reizigers hadden kennisgenomen van hun poëtische werken, zochten dezelfde plaatsen op en imiteerden hun handelingen. Uiteindelijk trokken de 'verliezers' toch aan het langste eind. De beroemdheid die de grootste impact had op het Waterlootoerisme was Victor Hugo. Met *Les misérables* in het achterhoofd beleefde menig Fransman het slagveld door de ogen van Hugo.

Jolien Gijbels

Experiencing and remembering the battlefield of Waterloo

A noble perspective (1815-1870)

In the aftermath of the Battle of Waterloo, the British nobility expressed a great interest in the battlefield. This study analyses the experiences of these aristocratic visitors as compared to the interpretations of other British, Dutch, Prussian and French travellers. Being relatives and acquaintances of famous British officers, the nobility explored the landscape in search of personal glory and comfort. By hearing stories of soldiers and accessing the tangible past they could recall the military vigour of heroes such as the Duke of Wellington. Furthermore, the article provides insight into the aristocratic influence on Waterloo as a *lieu de mémoire* and tourist attraction in the nineteenth century. The British government and some noble families erected various monuments in honour of noble officers. As time passed by, however, visitors not only travelled to Waterloo to remember the nation's heroes. They were also attracted to the places where famous writers such as Lord Byron and Victor Hugo had gone through special experiences.

145

Jolien Gijbels (1991) studied History at KU Leuven and Heritage Studies at the University of Amsterdam. Since September 2015, she has been working as a research associate and teaching assistant at the Cultural History since 1750 research group at KU Leuven.

KU Leuven, Blijde-Inkomststraat 21 – Bus 3307, 3000 Leuven, België – jolien.gijbels@kuleuven.be

- Bergen op Zoom. Residentie en stad 9
Willem van Ham
- Heren van Holland. Het bezit van Hollandse heerlijkheden onder adel en patriciaat (1500-1795) 37
Maarten Prins
- De invloed van esthetische ontwikkelingen op de reisbeleving. De waardering van Engelse en Duitse adellijke residenties door Nederlandse reizigers in de achttiende eeuw 63
Renske Koster
- Jagen naar macht. Jachtrechten en verschuivende machtsverhoudingen in Twente, 1747-1815 81
Leon Wessels
- Een 'uitgebreide aristocratie' of een 'gematigd democratisch beginsel'? Van Hogendorp en de adel als vertegenwoordiger van het platteland (1813-1842) 103
Wybren Verstegen
- Beleven en herinneren op het slagveld van Waterloo. Een adellijk perspectief (1815-1870) 125
Jolien Gijbels
- Elites and country house culture in nineteenth-century Limburg 147
Fred Vogelzang
- De reizende jonkheer. Museumdirecteur Willem Sandberg als cultureel diplomaat 171
Claartje Wesselink

22 | 2015

9 789087 045722

